

מקצוע צפונית מערבית של ארץ-ישראל בברייתת התחומין

רפאל פרנקל וישראל פינקלשטיין

הגליל בברייתתא של תחומי ארץ-ישראל

התעודה הגיאוגראפית המפורטת ביותר במקורות חז"ל היא הברייתתא של תחומי ארץ-ישראל — 'כל שהחזיקו עולי בבל'² — האספקטים הגיאוגראפיים של רשימה זו נדונו בעבר בהרחבה,³ וזכו לבחינה מחודשת, כשנתגלתה הכתובת ההלכתית ברצפת הפסיפס של בית-הכנסת של רחוב, שבה מופיע, בין היתר, גם נוסח נוסף של הברייתתא הזו.⁴

הקטע המפורט, המדויק והריאלי ביותר ברשימה הוא זה העוסק בצפון הארץ, באזור שבין עכו ובניאס, והוא אולי עיקרה של הברייתתא. כאן, לאורך פחות מעשירית היקף תיאורו של הגבול, נזכרים יותר ממצחית שמות המקומות המופיעים ברשימה כולה. קטע זה כולל גם ציונים מקומיים מפורטים ומקומות חסרי חשיבות כשלעצמם, ממין שאינו נזכר בחלקים האחרים. לדעת זוסמן, 'כל הכוונה של הברייתתא היא לקבוע בדיוקנות את קו הגבול במקצוע צפונית מערבית', כשבאזורו יש מעין מילוי בציונים מפורטים של קטע רגיל שבין שתי נקודות גיאוגראפיות מרכזיות.⁵ הסיבה לכך נעוצה באופיה של הברייתתא; כיוון שמטרתה הינה הגדרת תחום תחולתן של המצוות התלויות בארץ, היא מפליגה בפירוט הגבול בגליל, שבו היה יישוב יהודי צפוף, ולפיכך צצו בו בעיות

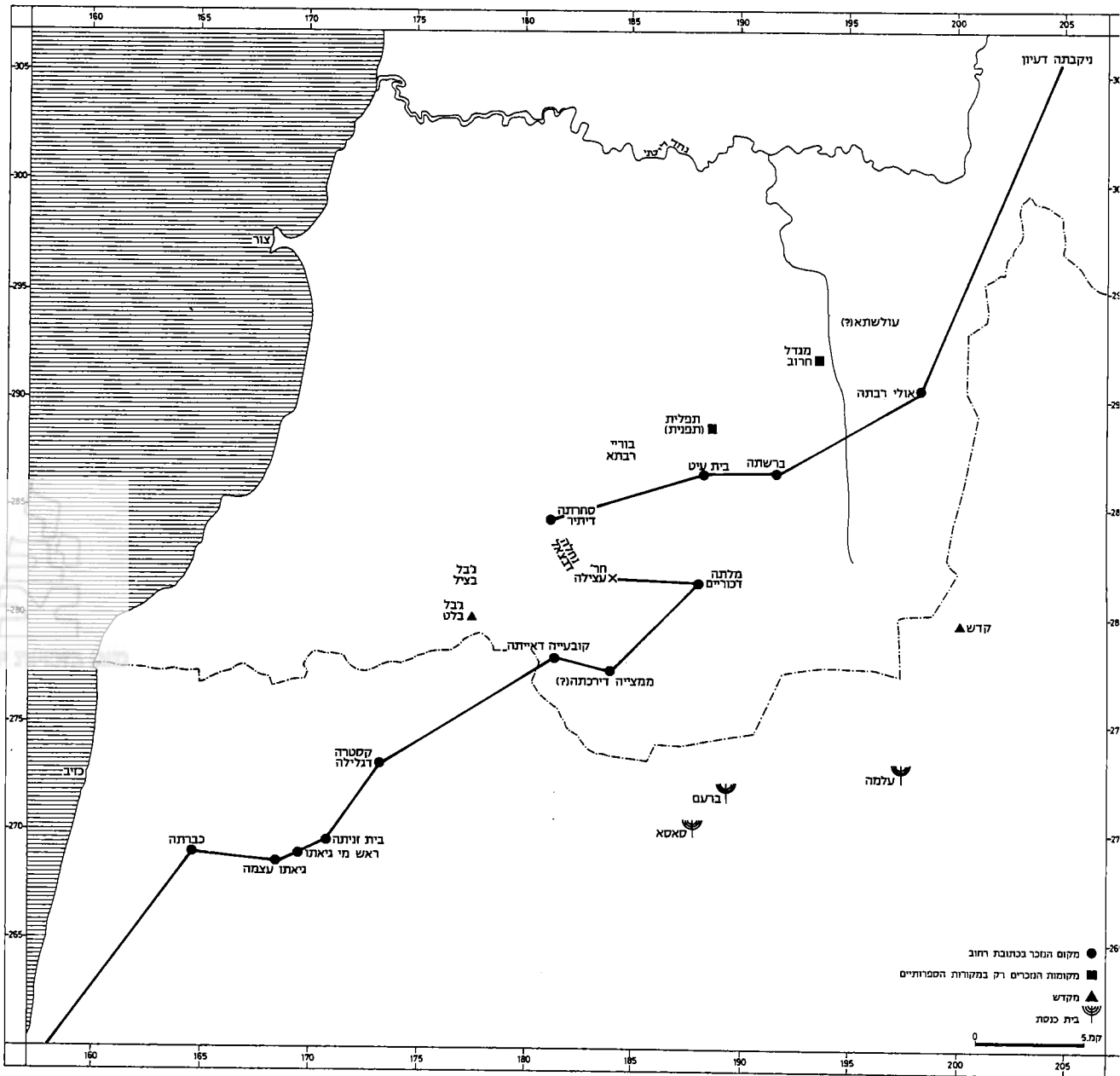
1 כך לשון רש"י גיטין ח ע"א.

2 ירושלמי, שביעית פו הא, לו ע"ג; תוספתא, שביעית ד יא (מהדורת ליברמן, עמ' 66); ספרי דברים נא.
3 המחקרים העיקריים בנושא הם: נ"צ הילדסהיימר, 'גיאוגרפיה של ארץ ישראל', ח' בר דרומא (מתרגם), גבולות הארץ, ירושלים תשכ"ה, עמ' 115-1; ש' קליין, 'תחומי הארץ במשנת התנאים', שם, עמ' 117-176; וראה גם: י' פרס, אנציקלופדיה ארץ ישראל, א, ירושלים 1951, עמ' מ-נה; ש' ליברמן, תוספתא כפשוטה, שביעית, ניוארק תשט"ו, עמ' 534-536; ש' דר, 'ישובי החרמון בתקופת המשנה והתלמוד', ש' אפלבוים ואחרים (עורכים), החרמון ומרגלותיו, ירושלים תשל"ח, עמ' 153-157; ז' ספראי, פרקי גליל בתקופת המשנה והתלמוד, מעלות תשמ"א, עמ' 278-288; י' צפירי, 'הפרובינציות בארץ-ישראל — שמות, גבולות ותחומי מינהל', צ' ברס, ש' ספראי, י' צפירי, מ' שטרן (עורכים), ארץ-ישראל מחורבן בית שני ועד הכיבוש המוסלמי, ירושלים תשמ"ב, עמ' 380-386; F.M. Abel, *La Géographie du Talmud*, Amsterdam 1965², pp. 15-18; *Géographie de La Palestine*, Paris 1933, pp. 308-310

4 ראה: י' זוסמן, 'כתובת הלכתית מעמק בית שאן', תרביץ, מג (תשל"ד), עמ' 88-158; הנ"ל, 'ברייתתא ד'תחומי ארץ ישראל', תרביץ, מה (תשל"ו), עמ' 213-257; הנ"ל, 'כתובת מבית הכנסת של רחוב', קדמוניות 32 (תשל"ו), עמ' 123-128.

5 י' זוסמן (לעיל, הערה 4), תרביץ, מה, עמ' 243, 246.

רפאל פרנקל וישראל פינקלשטיין

הצעת זיהוי של היישובים הנזכרים בגבול הצפוני מערבי ביבוייתת התחומין

מקצוע צפונית מערבית של ארץ ישראל.

הלכתיות יומיומיות (להבדיל מהאזורים האחרים, מדבריים בחלקם, שבהם היה היישוב דליל ביחס). כאן גם חיו ופעלו המנהיגים הרוחניים והמדיניים של היישוב היהודי בארץ.⁶

זה מספר שנים מרכז רפאל פרנקל חוליית סקר ארכיאולוגי בגליל המערבי, ולאחרונה ערכו שני המחברים סקר ראשוני של אתרי הגליל הלבנוני, ברצועה הסמוכה לגבול ישראל.⁷ בעבודות אלו נעשה ניסיון להתמודד עם הבעיות הגיאוגרפיות-היסטוריות הכרוכות בברייתא; נבדקו כל המקומות שהוצעו לזיהוי בגליל המערבי וחלק מן האתרים בגליל הלבנוני, וכן נבחנו האספקטים הגיאוגרפיים-פיסיים והישוביים של האזור. על-פי מחקרי השדה, אפשר עכשיו לשוב ולבחון את הברייתא בחינה מחדשת, ולהציג הצעות-זיהוי המבוססות על בדיקת האתרים בשטח, ולא רק על-פי קירבת השמות העתיקים לשמות ערביים, כפי שהיה בעבר.

כידוע, הברייתא מופיעה במקורות בשלוש מסורות (שהן למעשה ארבע — כי בתוספתא מיוצגים שני כתבי-יד שונים). במרוצת הדורות שובשו השמות במסורות השונות עד כדי כך שכמעט כל אחד מהם מופיע בצורות רבות ומשובשות, וכמרכן נשתבש סדר הופעת המקומות ברשימה. לפיכך נערמו קשיים רבים בפני החוקרים שניסו לזהות את המקומות הנזכרים. משנחשפה הכתובת ההלכתית ברצפת בית-הכנסת של רחוב, ובה נוסחה של הברייתא מן הזמן העתיק, שלא שובשה בידי מעתיקים במרוצת הדורות, נפתח פתח למחקר גיאוגרפי-היסטורי מחדש שלה, על יסודות טקסטואליים מוצקים יותר.⁸

מכון ברייתא יצורים

- 6 קיימות, כידוע, התייחסויות נוספות במקורות לגבול היישוב היהודי בגליל: 'עד כזיב' (שביעית ו א; דמאי א ג; חלה ד יח); 'מנהר לדרומא של כזיב' (תוספתא, שבעית ד ו [מהדורת ליברמן, עמ' 65]; תוספתא, חלה ב ו [מהדורת ליברמן, עמ' 99]); 'המהלך מעכו לאכזיב מימינו למזרח הדרך טהורה משום ארץ העמים... משמאל למערב הדרך טמאה משום ארץ העמים... עד כזיב; ר' ישמעאל בר יוסי אומר בשם אביו עד לבלבאן' (גירסאות אחרות: כלב, כלאבי בלבן. ירושלמי, שביעית ו א, לו ע"ב; תוספתא, אהלוח יח יד [מהדורת ליברמן, עמ' 617]; גיטין ז ע"ב).
- 7 אין כאן המקום לדון במראי-המקומות האלה, אך ראה: ר' פרנקל, 'ביברה — אחת העיירות האסורות בתחום צור', הערה 4 (עתיד לראות אור בספר קדמוניות הגליל המערבי בהוצאת המועצות האזוריות סולם-צור ונעתון). הסקר נערך בספטמבר-אוקטובר 1981 בסיוע צה"ל והשתתפו בו חברי חוליית הסקר של הגליל המערבי — ש' באר, ש' גרוטקירק, נ' גיצוב, א' כהנא וד' פרידמן.
- 8 נחברר כי הברייתא ברצפת רחוב, קרובה לטקסט הספרי הן בנוסח והן בסדר הופעת המקומות. ראה: זוסמן (לעיל, הערה 4), תרכיץ, מה, עמ' 223-225, וכבר קליין (לעיל, הערה 3), עמ' 120, 122-123.
- 9 ארבעת המקורות הרבניים — על-פי הילדסהיימר (לעיל, הערה 3), מול עמוד 16. נוסח רחוב — על-פי זוסמן (לעיל, הערה 4), תרכיץ מג, מול עמוד 158. השמות הוכנסו לטבלה לפי הסדר של רצפת רחוב. המספור מצייין את רצף הופעת המקומות בכל נוסח.

הכתובת ברצפת רחוב מכילה את רוב השמות המופיעים במקורות, אך לא את כולם. בטבלה שלהלן מוצגים חמשת הנוסחים השונים בקטע המקצוע צפונית-מערבית.⁹

ירושלמי	תוספתא, כתביד ארפורט	תוספתא, כתביד ווין	ספרי	רצפת רחוב
1. שורא דעכו	1. שורא דעכו	1. שורה דעכו	1. חומת עכו	1. חומת עכו
12. ראש מי געתון	3. ריש מעון רגעתן	2. ריש מייא דגעתין	2. מגיאתו	2. מי גיאתו
13. געתון עצמה	4. רגעתן גרמא	3. געתין גרמא	3. גיאתו עצמה	3. גיאתו עצמה
3. כברתא (כברתה)	2. כבריתא	4. כברתא	4. כברתא	4. כברתה
4. בית זניתא (זניתא)	5. אגר זניתא	5. כזניתא	5. בית זניתא	5. בית זניתה
2. קצרא (קציריא)	6. קצטרא דגליל	6. קצטריא דגלילא (קצטרי דגלילה)	6. קצרא דגלילא	6. קסטרה דגלילה
5. קובעיא	7. קביא רעיחא	7. קובעיא (קובאיא) דראתון	7. קבייא רעיחא	7. קובעייה דאייתה
11. ממציא (ממציא) דאבהתא	12. ממציא דעכתא	13. ממציא דגתא	8. מציא דעכתא	8. ממצייה דירכתה
6. מלחא דניר (מלתא דניר)	11. מומתא דבור	8. מלתא דכור	9. כמותה דכרין	9. מלתה דכוריים
10. מחרתא דייתיר	10. סחרתא דייתיר	12. סהרתא (סחרתא) דיתר	10. נחורתא דייתיר	10. סחרתה דייתיר
—	—	16. מחלא דיפצאל	11. נחלא דאבצאל	11. נחלה דבצאל
—	—	—	12. בית ער (עד)	12. בית עיט
15. מרשת	15. מרשת	15. מרשת (טחרש')	13. מרעשתא	13. ברשתה
17. אולם רכתא	14. עילי רכתא	18. אולם רכתא	14. לולא רכתא	14. אולי רכתה
18. נוקבתא דעיון	17. נקיפתא דעיון	20. נקובתא (נקבתא) דעיון	17. נקיבתא דעיון	15. ניקבתה דעיון
14. מי ספר	13. מי שפר	14. מספר (מדפ')	15. מיספ	16. מסב ספנחה
9. סנפתא (סנפתה)	9. סניפתא	11. סנפתא	16. ספנתא	—
7. בוריי רכתא	—	9. כוריי (טריי רכתא)	—	—
8. תפניס	8. תפליח	10. תפניא (תפני')	—	—
—	—	17. עולשתא (עול שתא)	—	—
16. מגדל (מגדול) חרוב	16. מגדל חרוב	19. מגדל (מגד') חרוב	—	—

סיכום הצעות זיהוי המקומות המופיעים ברצפת רחוב¹⁰

- * 1. חומת עכו – חומתה של העיר עכו.
- * 2. ראש מי גיאתו – המעינות בראש נחל געתון: עין א-חינה ועין אל ענקלית (עין ירק ועין אשחר), נ.צ. 16932689 (רשת ישראל).
- * 3. גיאתו עצמה – חרבת ג'עתון (חורבת געתון), נ.צ. 16852686.
- * 4. כברתה – אל כברי, נ.צ. 16442690.¹¹
עד גילוי רצפת רחוב טענו חוקרים כי הופעת הקטע 2-4 בכיוון הפוך למהלכו הכללי של הגבול, מקורו בשיבוש. עתה מסתבר כי זו צורת התיאור המקורית. דומה כי הכוונה היתה לציין את מהלכו של הגבול במורד הנחל.
- * 5. בית זניטה – חרבת זויגיתה (חורבת בית זניטה), נ.צ. 17072697. האתר נמצא מעל עינות געתון ומשקיף על חורבת געתון מגבוה.
שני המקומות (2 ו-5) נזכרים בכרייתא, חרף קירבתם משום שהם מהווים כנראה נקודת-ציר לתיאור – מן הראשון ולמזרח ומן השני מערבה.
- * 6. קסטרה דגלילה – חרבת ג'ליל (חורבת גליל), נ.צ. 17322732.
- * 7. קובעייה דאייתה – אייתה – הכפר עיתה א-שעב, נ.צ. 18152780.
- * 8. ממציייה דירכתה – ירכתה – אולי חרבת כורה שממזרח לעיתה א-שעב, נ.צ. 18402778.
- * 9. מלתה דכוריים – כוריים – כנראה חרבת כוריה שמצפון לכפר עין אבל, נ.צ. מקורב 187281.¹²
10. סחרתה דיתיר – את יתיר מקובל לזהות בכפר יעטר, נ.צ. 18122845.
למעשה אפשר גם להציע את זיהויה עם הכפר א-טירי שמצפון לחרבת כוריה (נ.צ. 18802828).
העדפת הזיהוי הראשון נובעת משתי סיבות: איתורו של נחלה דבצאל (להלן) והתפיסה שביסודה הכללת האזור ההררי של ג'בל עמל בתחום שהחזיקו עולי בבל.

10 ראה בספרות שפורטה לעיל בהערה 3. אתרים שנסקרו על-ידי המחברים (הגליל המערבי – ר' פרנקל, בדרום-לבנון – ר' פרנקל ו' פינקלשטיין) מצוינים בכוכב. הצעות הזיהוי החדשות מצוינות ב-א. לחלקן הגיע באופן עצמאי ספראי (לעיל, הערה 3).

11 חרבת כברסא, בשטח נהריה של ימינו, הוצעה גם היא בעבר כמקומה של כברתה. ראה, למשל: G. Dalman, 'Nach Galiläa', *Palästina-jahrbuch*, 18-19 (1922-1923), pp. 10-80, 22, no. 2, עמ' 124. אולם במקום לא נמצאו כל עתיקות. וראה פרנקל (לעיל, הערה 6).

12 הילדסהיימר הבחין בקיומן של חרבת כורה וחרבת כוריה. אך באין טקסט ברור, זיהה בהן את מלתא דכור וכוריי רכתא של המקורות בהתאמה (לעיל, הערה 3, עמ' 45-46), ואחרים הלכו בעקבותיו. עתה, כשבידינו נוסח רחוב, ברור כי יש לשנות את הזיהויים.

11x. נחלה דבצאל – הכוונה, ללא ספק, לנחל הנמצא בסמיכות ליישוב בשם בצאל. השם השתמר כנראה בג'בל בציל שמצפון לזרעית (נ.צ. 17752819), שמצפונו ערוץ עמוק ומרשים. מכל מקום, דומה כי כוונת הברייתא לחלקו העליון של ואדי זה, הנמצא בדיוק בקו שבין חרבת כוריה והכפר יעטר. מעניין לציין כי ממש מעל סעיף זה, מצפון לכפר דבל (נ.צ. 18392819), נמצאת חרבת עצילה, שאותה צריך אולי לזהות עם בצאל.

12x. בית עיט – הכפר עיתה א־זט מדרום לתבנין, נ.צ. 18842866.

13. ברשתה – הכפר ברעשית, ממזרח לאחרון, נ.צ. 19172866.

14x*. אולי רבתה – הכפר חולה שממערב למרגליות, נ.צ. 19852906.

* 15. נקבתה דעיון – את המילה נקבתה ניתן להבין כמעבר־הרים (נקב בערבית). על־פי צורת הסמיכות, יש לזהות את המקום עם אחד המעלות הסמוכים לעיון (תל דבין) שבקצה הצפוני של עמק עיון.

16. מסב ספנחה – זיהויו של מקום זה קשה. הילדסהיימר, שהתבסס על המקורות המשובשים, זיהה אותו עם מקום בשם Mesaphar, שנזכר אצל ויליאם מצור, שאותו יש לזהות כנראה באיזור משגב־עם.¹³ נראה כי עתה, לפי כתובת רחוב, יש לחפשו מזרחה מעיון.

המקומות הנוספים שאינם מופיעים בכתובת רחוב

שלושת הנוסחים שבהם רשומים ארבעת המקומות הנוספים מלמדים כי סדר הופעתם (ומקומם בשטח) הוא: כורי (טריי, בורי) רבתא; תפניא (תפלית, תפניס); עולשחא (עול שחא) ומגדל חרוב. דומה כי ניתן לזהות בכיטחון יחסי את תפניא (תפלית, תפניס) עם העיירה תבנין ואת מגדל חרוב עם הכפר מגדל אסלים שמצפון־מזרח לה (נ.צ. 19372919). כמ־כך ניתן אולי לזהות את כורי (טריי, בורי) רבתא עם חרבת בריאס שממערב לכפרא או עם חרבת אל־דורה שמצפון לחריס. נראה אם כן כי המקומות האלה יוצרים קו שני, צפוני לקו הגבול שמתווה על־פי נוסח רחוב. את ההבדלים בין גירסות רחוב והספרי והנוסחאות האחרות, שבהן מופיעים המקומות הנוספים, יש לפרש כגישות הלכתיות שונות או ניסוחים שונים לאותה מציאות יישובית: כיון שהגבול המתואר בכתובת רחוב ובספרי יוצר, כפי שראינו, קו ישר ואחיד למדי, היתה זו כנראה הגירסה הבסיסית, אולם היו שכללו בתחום ארץ־ישראל כפרים אחדים נוספים שבהם היתה אוכלוסיה יהודית, שמקומם מצפון לקו הנדון.¹⁴

13 הילדסהיימר (לעיל, הערה 3), עמ' 56, על־פי ויליאם מצור, 21, 28.

14 וראה גישה דומה באשר להזכרתה של אכזיב בגבול ארץ־ישראל אצל צפריר (לעיל, הערה 3), עמ' 385.

הרקע ההיסטוריו-יישובי של הברייתא

הברייתא משקפת ללא ספק את שיא התפשטותו של היישוב היהודי בגליל. אכן היא מייצגת, כפי שהראו החוקרים המאוחרים, מציאות היסטורית-יישובית ולא גבולות פוליטיים,¹⁵ אך יש להניח כי כמעט לכל מצב יישובי יש שורשים מדיניים.¹⁶ דומה כי המצב היישובי שאותו מתארת הברייתא יכול היה להתפתח מראשיתו רק בתקופה של שלטון יהודי חזק ויציב באזור. אין ספק כי הברייתא המתוארכת לתקופת המשנה מתארת מצב שראשיתו קודמת לימי חיבורה, ומעצם שמה, הנחלה בשיבת ציון, עולה כי אנשי הדור ראו אותה כמעוגנת במציאות עתיקת יומין. לפיכך, גם אם נסכים לתארך את נוסח הברייתא למאה השנייה לספירה,¹⁷ נגיע למסקנה כי ראשיתה של המציאות המתוארת בה קודמת הרבה לתאריך זה; הזמן המתאים מבחינה היסטורית הוא, לדעתנו, תקופת החשמונאים (כדעת הילדסהיימר) או, לכל המאוחר, ימי הורדוס (כדעת קליין).¹⁸ אלא שבתקופה מאוחרת יותר השתנה המצב המדיני. יוסף בן מתתיהו, בסוף ימי בית-שני, כבר מתאר מצב אחר: קדש, העיר החשובה ביותר בגליל העליון, נזכרת אצלו (מלחמות, ב, יח, א) כעיר צורית. במקום אחר הוא מזכיר מקום בשם מְרוֹת (Μηρώθ) כגבול ארץ הגליל (מלחמות, ג, ג, א). את מְרוֹת זו הוצע לזהות עם הכפר מירון,¹⁹ עם מרון א-ראס שמצפון לאביבים (כיום בגבול לבנון),²⁰ או עם חרבת מארוס שמדרום-מזרח לעלמה²¹ (זיהוי אחרון זה נראה לנו עדיף). אבל אפילו על-פי האלטרנטיבה הצפונית, מדובר במקום המצוי הרחק מדרום לגבול המתואר בברייתא.

מציאות פוליטית חדשה זו, שיוסף מתאר במאה הראשונה לספירה, היו לה השלכות יישוביות לאחר זמן; לאמור השפעת המצב החדש לא היתה מיידית אלא איטית ביותר. בתקופת חיבור הברייתא, במאה השנייה לספירה, עדיין יש יישוב ניכר של יהודים מצפון לקו זה. השינוי היישובי בא, לדעתנו, לביטוי לא לפני המאות השלישית-רביעית לספירה. כעדות לכך משמשת תפוצת בתי-הכנסת בגליל באותה עת; אין בידינו כל שרידים של בתי-כנסת מתקופה זו צפונית לקו ברעם-סאסא-עלמה.²² תחום צפוני זה, התואם כשלעצמו את תיאורו של יוסף בן מתתיהו, מצוי כ-5-15 ק"מ דרומית לגבול המתואר בברייתא. תהליך הנסיגה של היישוב היהודי בגליל ודחיקת

15 ראה זוסמן (לעיל, הערה 4), תרביץ, מה, עמ' 252.

16 בנושא זה מעניין להזכיר את המקדש בג'בל בלט שמצפון לזרעית (C.R. Conder & H.H. Kitchener, *The Survey of Western Palestine*, I, London 1881, pp. 171-173). בסקר נלקטה בו קיראמיקה הלניסטית בלבד. מקומו, בקצה המזרחי של רכס הנשקף אל מרחבי הגליל, והיחס בינו ובין הגבול המתואר בברייתא, מרמזים לאפשרות שהוא מציין את קצה הטריטוריה הצורית של אותה עת, אל מול הגליל היהודי.

17 ראה זוסמן (לעיל, הערה 4), תרביץ, מג, עמ' 99.

18 הילדסהיימר (לעיל, הערה 3), עמ' 19; קליין (לעיל, הערה 3), עמ' 162.

19 ראה: M. Avi-Yonah, 'Gazetteer of Roman Palestine', *Qedem*, 5 (1976), p. 80.

20 ראה, למשל: מ' אבי יונה, מפת ארץ ישראל בימי הבית השני המשנה והתלמוד (מחלקת המידות), ירושלים תשכ"ה.

21 כהצעתו של צ' אילן, חדשות ארכיאולוגיות, עח-עט (חשמ"ב), עמ' 6.

22 אבי-יונה (לעיל, הערה 20); הנ"ל, אטלס כרטא לתקופת בית שני המשנה והתלמוד, ירושלים 1966, עמ' 103; ג' פרסטר, 'בתי כנסת עתיקים בארץ ישראל', קדמוניות, 18 (תשל"ב), עמ' 39; L.I. Levine (ed.), *Ancient Synagogues Revealed*, Jerusalem 1981, p. 2.

רפאל פרנקל וישראל פינקלשטיין

רגליו על-ידי נוכרים באה, לדעתנו, לביטוי גם בהקמת המקדש הרומי בקדש, שנבנה כפי הנראה כבר במאה השנייה לספירה.²³

עולה אפוא שבימי החשמונאים ובית הורדוס התפשט היישוב היהודי בצפון וכלל גם את הרכס הגבוה באזור תבנין של ימינו. הגבול הגיאוגרפי בין ההר והגבעות שממזרח לצור שימש בתקופה זו גם כגבול יישובי.²⁴ מאוחר יותר חלו תמורות פוליטיות, המשתקפות בתיאור הגבולות על-ידי יוסף בן מתתיהו, ובעקבותיהן היתה נסיגה של היישוב היהודי בגליל דרומה.

מוסד ברכיית יצורים

23 החפירה שנערכה באתר בקיץ 1981 העלתה כי המקדש נבנה במאה השנייה לספירה. תודתנו נתונה לפרופ' א' עובדיה על שמסר לנו על כך בעל-פה. סקר הגליל המערבי העלה רמזים ארכיאולוגיים נוספים לנסיגת היישוב היהודי דרומה, שיפורטו במקום אחר.

24 על השפעת המיבנה הגיאוגרפי של האזור על המצב היישובי וחלוקתו המינהלית בתקופות שונות, ראה: I. Finkelstein, 'The Shephelah of Israel', *Tel Aviv*, 8 (1981), pp. 84-94